

**HAKIM AT-TERMIZIY MA'NAVIY MEROSI VA YOSHLAR
TARBIYASIGA TA'SIRI**

**SPIRITUAL HERITAGE OF HAKIM AT-TERMIZI AND INFLUENCE ON
YOUTH EDUCATION**

**ДУХОВНОЕ НАСЛЕДИЕ ХАКИМА АТ-ТЕРМИЗИ И ВЛИЯНИЕ НА
ОБРАЗОВАНИЕ МОЛОДЕЖИ**

**HAKIM AT-TERMIZI'NIN MANEVİ MİRASI VE GENÇLİK EĞİTİMİNE
ETKİSİ**

Asadbek Samaridinov Sherzod o'g'li

Toshkent axborot texnologiyalari universiteti

Samarqand filiali TTKT fakulteti RI 23-10 guruh talabasi

Elektron pochta manzili: asadbeksamaridinov96@gmail.com

Annotatsiya:

Ushbu maqolada O'rta Osiyo hududida islom sivilizatsiyasi taraqqiyotiga buyuk hissa qo'shgan ilk tasavvuf tariqatining asoschisi Hakim at-Termiziyning ma'naviy merosi ilm-fan, xususan islom dini rivoji uchun muhim o'rin tutishi haqida fikr va mulohaza yuritiladi. Uning asarlarida inson mohiyatining asosi, insoniyatning kamolotga erishuvi faqatgina ilm va u orqali Allohni tanish mumkinligi haqida ilmiy tahlil olib boriladi.

Kalit so'zlar: Termiziy, tasavvuf, "ruh", "qalb" va "aql", tavba, zohidlik, adovat un-nafs, qurquv, qurbat(yaqinlik), muhabbat, e'tiqod, fiqh, "jihod", ibodat, adolat, haqiqat, halollik.

Bugungi kunda islom sivilizatsiyasining taraqqiyot bosqichlarini rivojlantirishda buyuk hissa qo'shgan allomalarning hayot yo'lini, tasavvuf va tasavvur haqidagi ilmini ilmiy jihatdan mulohaza va mushohada etish tobora dolzarb mavzuga aylandi. Tasavvuf ilmida inson mohiyatini ochib berishda "ilm - bu nurdir", "Nur-Haqni nopokdan ajratadi", "Nur- sodiq qulini iymonga yetaklaydi", "Nur- Alloh tomonidan banda qalbiga joylashtirilgan", "Qalblarni munavvar etuvchi narsa- Alloh nuri" singari g'oyalarni ilgari surgan buyuk allomalarimizdan biri Hakim at-Termiziy sanaladi[2-B.2.]. Uning to'liq ismi Abu Abdulloh Muhammad ibn Ali ibn

al-Hasan ibn Bashir al-Hakim at-Termiziy bo‘lib, tarjimai holiga oid ma’lumotlar o‘rta asr arab mualliflaridan Tojuddin as-Subkiy, al-Xatib al-Bag‘dodiy, Ibn Hajar al-Asqaloniy, as-Sullamiy va boshqalar asarlarida, shuningdek, uning o‘zining qalamiga mansub “Bad’u sha’ni Abu Abdulloh” (“Abu Abdulloh ishining boshlanishi”) nomli avtobiografik risolasida keltirilgan. Al-Hakim at-Termiziy tug‘ilgan Termiz shahri ham IX asrda Movarounnahrning eng yirik va obod shaharlaridan biri sifatida mashhur bo‘lgan. Shaharda islomiy ilm va madaniyat yuksak darajada taraqqiy etgan. Ilm-fanning turli sohalari, jumladan, islomiy ilmlar bo‘yicha Termiz shahridan yetishib chiqqan ko‘plab allomalar at-Termiziy nisbati bilan butun dunyoda mashhur bo‘lganlar.

Alloma insondagi ichki xilqatlar "ruh", "qalb" va "aql" to'g'risida ham purma'no hikmatlar qoldirgan. Uning fikricha, "ruh" ning qarorgohi inson boshida, nafsning qarogohi inson qornida bo'ladi. "Qalb" Allohning rahmatini, Uning nuri xususiyatlarini va bulardagi sirlarni idrok etadi. "Aql" esa Allohning tadbiri va uning xususiyatlari hamda undagi hikmatni anglaydi. "Qalb" "aql" ustida hukmdordir. Keyinchalik allomaning qarashlarini Ibn al-Arabiy rivojlantirib : "Inson dunyosining asosi- "qalb"dir, uning vaziri- "aql"dir",- degan qarashni ilgari suradi.[2-B.2.]

Hakim at-Termiziyning "Manozil ul-iboda" asarida Alloh bandalarining yetti manzili haqida so'z yuritiladi. Asarda har bir manzilning asl xususiyatlari, ularning talablari, maqomi va mavqei bayon etilgan. Har bir manzilda inson nafsiga duch kelib, manzilga yetmoqlik uchun inson shu nafs bilan kurash olib borib, uni yengishga undaydi. Asarning umrboqiyliigi ham shunda, ya'ni nafs insonni ko'zini ko'r, quloqlarini kar qiladi, unga qarshi kurash esa "qalb" ko'zini nurli qiladi, zotan bu insonni teran mushohadaga yetaklaydi. Ushbu asar insonni islomiy ma'naviyatni anglashga, yosh avlodni kamolot sari mushohada etishga da'vat etadi. Asar ikki bobdan iborat bo'lib, birinchi bobda inson yetishi kerak bo'lgan yetti manzil bayoni keltirilgan. Bular quyidagilar: Tavba, Zohidlik, Adovat un-nafs, Muhabbat, Qat' ul-havo, Qurquv, Qurbat (yaqinlik). Ikkinchi bobda birinchi bobdagi ayrim manzillar Qur'oni Karim oyatlari va hadislar bilan sharhlanadi[2-B.3.].

Birinchi manzil-Tavba manzili, "Allohni izlovchi va unga talpinuvchilarning eng avvalgi manzilidir. Bu manzilga yetishish sharafiga erishgan bandalar Allohning buyruqlariga so'zsiz amal qiluvchi, U man etgan narsalardan tiyiluvchilardir". Bu manzilda nafsiga, kibr-u havoga qarshi kurash muhim ahamiyat kasb etadi. Bu "jihod"(kurash) uning ta'biricha, ikki xil bo'lib, botiniy jihod nafs, hasadga qarshi qilingan ichki jihod bo'lsa, ikkinchisi- dushmanga qarshi kamon, nayza bilan urushib, uning molini tortib olish zohiriy jihoddir".[3-B.27.]

Ikkinchi manzil- Zohid(parhexkor)lik yo'lidagi insonlarning odatlari sharhlanadi. Zohid (nobop harakat va nopok qiliqlardan tiyilish)lik yo'li mashaqqatli yo'l, uni bosib o'tish, zabt etish uchun sobitlik talabi ustuvor turadi, chunki "dunyo shayton tuzoqlari"ga limmo-limdir[3-B.9.].Bu yo'lni faqat banda gunohlaridan poklansagina, banda "qalb ko'zi" bilan bu dunyoga nazar tashlasa maqsadiga erishadi. Zotan, hadislarimizda bejizga "Bu dunyo mo'min kishi uchun hibsxona, kufr ahli uchun jannatdir"- deb aytilmagan.

Uchinchi manzil- adovatun nafs, ya'ni nafsga dushmanlik manzilidir. Banda nafsga qarshi kurashni doimo olib borish, shuningdek kurash oxirida o'z samarasini berib, banda yuvosh va itoatgo'y bo'lishi shu manzilda namayon bo'ladi. Hakim at - Termiziy nafsga jihod bu- "xalq uchun mezon. U bilan odamlarning darajasi o'lchanadi. Chunki nafs Allohning dushmanidir" ,- deydi.[2-B.4.]

To'rtinchi manzil- muhabbat manzili bo'lib, muhabbat kalomi, uning ijtimoiy negizi, hayotiy o'zagi tasavvuf ilmida boshqa talqinda uchraydi. Xususan, "Manozil ul-ibod min al-iboda" asarida muhabbatga "xabbat ul-qalb" deb murojaat qilib, bu yerda qalbning tomirlari jam bo'ladigan makonidir deb ta'kidlaydi.

Beshinchi manzil- Qatul- havo manzilidir. Bu manzilda banda xoy-u havasni yengib o'tishi, uning "o'ta yashovchanligi", u bandalarni mag'lub etishi mumkinligi aytib o'tilgan. Uni yo'q qiluvchi qurol esa insonning iroda kuchi ekanligi "Toxa","A'lo" va "Tavba" suralari bilan fikrini asoslaydi.[2-B.35.]

Oltinchi manzil- qurquv manzilida bandaning Allohga shak keltirishi va uning ziddi bo'lgan Alloh rizoligi uchun yomon yo'llardan qaytishi bayon etilgan. Bu manzil boshqa manzillardan farq qilib, uning asosi insonni Alloh ma'rifatiga yo'llash hisoblanadi.

Oxirgi manzil esa- bu qurbat, ya'ni yaqinlik manzilidir. Bu manzil banda uchun eng og'ir sinovlar badaliga vosil bo'ladi. Alloh vasliga munosib bandalar "qurbat" manzilida mustahkam makom egallaydilar. Ushbu bob quyidagi so'zlar bilan tugallanadi: "Hidoyat(to'g'ri so'z), tavfiq(madad), qurquv va quvvat- barchasi ulug' Allohdandir"[3-B.19.] . Shuningdek, alloma nafs va dunyo boyliklariga xirs qo'yish yomon illatlardan biri deb hisoblab, "Dunyo sevgisi-achchiq suv, nafs sevgisi esa sho'r suv deb ta'rif beradi. Hakim at-Termiziy o'z asarida Allohning bandalarini uch toifaga ajratadi, bular: Allohning maxbuslari- mo'minlar, shaxvatning maxbuslari-fosiqlar.

Al-Hakim at-Termiziy ta'limoti quyidagi uch yo'nalishdan iborat:

1. Ibodat yoki marosim (arabcha at-tuqus) yoinki shariy'at yo'nalishi.
2. Tasavvuf yo'nalishi.

3. E'tiqod yo'nalishi.

Mana shu yo'nalishlar haqida o'z fikrini biddirganda al-Hakim at-Termiziy ishlatgan iboralar va istilohlar aynan shunday atalmasa-da, lekin shularga yaqin atamalarni qo'llagan. Masalan, muallif "Kitob ul-akyos val-mug'tariyn" nomli asarida, jumladan, shunday deb yozadi: "Alloh taoloning dini uchta arkonga asoslangan bo'lib, ular al-Haqq (Haqiqat), al-Adl (Adolat) va as-Sidq (Halollik)" dir. Chunonchi, Haqiqat inson jismi a'zolari, Adolat yurak, Halollik akl-idrok bilan bog'liqdir. Mana shu uchta yo'nalishni al-Hakim at-Termiziy mukammal holda tasavvur qilib va shularga tayanib o'z ta'limotini shakllantirdi va aynan shu tamoyillar asosida o'z asarlarini yaratdi. Shu bilan bir qatorda, uning asarlarining xarakterli tomoni shunda ediki, zarurat tufayli turli toifalarga bag'ishlab yozilgan asarlarida aynan shu toifalarga xos siyg'alar to'liq ravishda o'z ifodasini topardi. U o'z asarlaridagi g'oyalarni turli ijtimoiy guruhlarga mansub musulmonlar, ular oddiy xalq vakillarimi yoinki hadis olimlariyu ulamolaridanmi, bundan qat'i nazar, o'z ta'limotlarining barcha mo'min-musulmonlar orasida keng ko'lamda tarqalishiga alohida e'tibor berardi. Binobarin, jamiyat muayyan ehtiyojlaridan kelib chiqib uning asarlari xilma-xil uslub va yo'nalishda yaratilganligini ko'ramiz. Ayni vaqtda u o'z ta'limotining (mazhabining) yangiligini ham bilardi va shu bois o'sha davr ilmiy doiralari miqyosida o'ziga xos o'rinni egallab, shu paytdagi bilish (al-ma'rifa) nazariyalari o'rtasida o'z maqomiga ega bo'lishga alohida e'tibor bilan qaradi. SHunga ko'ra o'z qalamiga mansub asarlarning aksar qismiga yozgan muqaddimasida bilish nazariyasi va turli ilmlar haqida jiddiy tarzdagi g'oyalarni ilgari surgan. Mana shu tarzdagi aksar muqaddimalarni muallif umrining oxirlaridao'z ta'limotini himoya qilib yozgan risolalarda uchramiz. Al-Hakim at-Termiziy ilmiy-ma'naviy merosini o'rganish jarayonida alohida bir xususiyat zohir bo'ladiki, bu ham bo'lsa uning asarlaridagi ma'lumotlarning xilma- xilligi va boyligi, muallif madaniy-ma'rifiy salohiyatining keng ko'lamligidir. Al- Hakim at-Termiziyga xos bo'lgan bu ajoyib xususiyatlar unga zamondosh olimlardan birortasida ham bo'lmay, o'sha davr ilm-fani va ma'rifati taraqqiyotining barcha jihatlarini o'zida mujassam qilgan edi. O'z davrining ulug' allomalaridan biri darajasiga etishgan al-Hakim at-Termiziy, tabiiyki, ba'zi taniqli olim va ulamolarning xato va kamchiliklariga nisbatan tanqidiy fikr-mulohazalarini bildiradi. Jumladan, u Qur'oni karim va hadisi sharifning asl mohiyatidan kelib chiqib chuqur mazmunli yangicha talqinlarni ilgari suradi. Odatda, har qanday yangicha fikr aksar hollarda dastlab tanqidga uchramay qolmagani kabi al-Hakim at-Termiziy ham bundan mustasno bo'lmaydi. Yuqorida ko'rib o'tganimizdek, al-

Hakim at-Termiziy hadislarga tayanib ba'zi asarlar ham yaratgandi. Albatta, o'sha davrda yashab (ayniqsa IX asrda) faoliyat ko'rsatgan ko'plab buyuk muhaddislar kabi al-Hakim at-Termiziy payg'ambar alayhissalom hadislarini to'plab ularni muayyan bir mavzuga solib maxsus asarlar yaratmagan. Lekin muallif o'zining ba'zi asarlarida mo'min-musulmonlar uchun g'oyatda foydali bo'lgan e'tiqod, ibodat va muomalotga, shuningdek, odob-axloq va zohidlikka oid turkum hadislar keltirganki, bu qimmatli hikmatlar so'ngra qator muhaddislarning asarlaridan ham o'rin olgan. Ayni vaqtda al-Hakim at-Termiziy hadis rivoyat qiluvchi roviylarga nisbatan qo'shimcha talablar ham qo'yanligini aytish lozim. Agar buyuk muhaddis imom al-Buxoriy hazratlari roviylarga rostgo'ylik, taqvo va omonat (ishonchlik) kabi shartlarni qo'ygan bo'lsa, al-Hakim at-Termiziy roviylar albatta ma'no va ta'vilni ham mukammal bilishlari shart deb hisoblaydi.

Fiqh (islom qonunshunosligi) ilmini biluvchilarni esa al-Hakim at-Termiziy o'zidan avval o'tgan allomalardan farqli o'laroq ikki toifaga bo'ladi: biri — ahkom masalalarini chuqur egallagan qonunshunos mutaxassis; ikkinchisi esa fiqh ilmini mukammal egallab faqih bo'lmoq, uning fikricha, qalb bilan tushunib etuvchi va idrok etishlik darajasiga etgan kishigina faqih deyiladi. Aksincha, inson haqiqiy faqih darajasiga etmagan hisoblanadi, deydi. al-Hakim at-Termiziy o'zining ham Qur'oni karim ma'nosini talqin qilish, hadislarini sharhlash va fiqhiy masalalarga amal qilishda tasavvuf yo'lidan borganligini ta'kidlaydi, tasavvuf yo'li kishi vijdoniga — qalbiga orom beradigan yagona yo'l deb izohlaydi. Mana shu tarzda ta'limotlarni yaratgan al-Hakim at-Termiziy hazratlari IX— X asrning buyuk diniy olimlaridan va islom dini ta'limotlarini ilmiy asosga tayangan holda yanada chuqurroq talqin qiluvchi, shariatning benazir arboblardan biri sifatida butun musulmon olamida shuhrat qozondi.

Al-Hakim at-Termiziy ta'limotidagi muhim masalalardan biri insonda bilish (al-ma'rifa) haqidagi fikrlardir. Bilish maxsus tuzumga (jihaz xos) ega bo'lib, u to'rtta asosiy qismdan iboratdir, deydi. Ulardan birinchisi idrok etish orqali bo'lib, ular insondan tashqi bo'lgan hissiyotlar — bilim, tajriba va malaka, ularni tushunib idrok etib ulardan o'z faoliyatida foydalana bilish. Bu tizimning faoliyatida ko'z, quloq, til kabi a'zolar bilan bir qatorda tashqi ma'lumotlarni qabul qilish, bunda insonning zehni, fahmu farosati, quvvai hofizasi katta rol o'ynaydi. Yana bir xil vositalar borki, bular hayajonlanish, hissiyot, shuur bilan bog'liq holatlarda (masho'ir) (jigar, taloq, buyrak, shahvat bilan) namoyon bo'ladi. Ikkinchi tizim insonda bor bilim vositasida amalga oshiriladi. Uchinchi tizim axloq masalalari bilan uyg'unlashib amalga oshadi; bu so'nggi ikkalasi mushtarak bo'lsa insonda ziyraklik, latofat, yuksak

salohiyat kabi alohida fazilatlar yuzaga keladi[1-B.97.]. Allomaning o'ziga xos bu fikrlari, shuningdek, insonning bilishida uning ruhiyati, aqli va qalbi qanday rol o'ynashi haqidagi qarashlari tasavvuf ahlining ruhoniyyati va tafakkuriga katta ta'sir ko'rsatdi. Inson erishishi qodir bo'lgan bilim — tasavvufiy ma'rifat yoki hikmat ("gnosis") deb, uni inson qalbida tajalli bo'lgan ilohiy bir nur bilan tenglashtirdi. Chunonchi, shariy'atning turli masalalarini talqin qilib, uni hayotga tatbiq qilishga qodir bo'lgan bilim (ilm)dan farqli o'laroq, ma'rifat (gnosis)o'sha narsalarning yashiringan (sirli) mohiyatini, oxir-oqibatda uning ilohiy mohiyatini anglashga erishadi. Agar ilmga o'qish, o'rganish jarayonlari orqali erishilsa, ma'rifatni esa Olloh taolo o'zi suygan, tanlagan bandalarigagina marhamat qiladi. Ilmni hayotga tatbiq qilish zamoni va maydoni (hududi) bir qadar mahdudiy, chegaralangan bo'lsa, ma'rifatning esa cheki- chegarasi bo'lmaydi. Ma'rifat faqat ruhi har qanday dunyoviy, nafsoniy moyilliklardan pokiza bo'lib, butun niyatiyu, fikri-zikri bilan Ollohga tavajjuh qilgan insonlargagina nasib etadi. Mana shunday insonlar toifasiga al-Hakim at- Termiziy, eng avvalo, sufiy valiylarni mansub etadi. Uning fikricha, ular (valiylar) mana shu jihatlari — ma'rifatlari bilan boshqa mo'min-musulmonlardan ajralib turadi. Ehtimoldan holi emaski, al-Hakim at-Termiziy birinchilardan bo'lib nazariy jihatdan avliyolar haqidagi tasavvufiy qarashlarni asoslab, amalda huquqiy jihatdan ularni Ollohning elchilari (rasul) va payg'ambarlari (anbiyo) darajasida tenglashtirgan.Umuman olganda, al-Hakim at-Termiziyning bilish (ma'rifat) nazariyasiga doir fikrlari muhim ahamiyatga ega. Shu bois allomaning aynan shu masala bo'yicha qarashlariga bag'ishlangan maxsus asarlar, tadqiqotlar ham yaratilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Bobir Namozov.Sharq allomalarining ilmiy-ma'naviy merosi:O'quv qo'llanma-Buxoro.: "Durdona" nashriyoti,2022.-B.85.
- 2.<https://cyberleninka.ru/article/n/hakim-attermiziy-ilmiy-merosida-inson-mohiyatining-germenevtik-tahlili/viewer> B.2
- 3.Hakim at-Termiziy."Manozil ul-ibod min al-iboda".Abdulqahhor Shoshiy tarjimasi.Toshkent.:Movarounnahar,2003-B.35.
- 4.<https://cyberleninka.ru/article/n/hakim-attermiziy-ilmiy-merosida-inson-mohiyatining-germenevtik-tahlili/viewer> B.4
5. Z.Choriyev."Al-Hakim at-Termiziy".T.: "Yangi Asr Avlodi" nashriyoti,2008-B.3.

6. https://vaqt.ucoz.com/publ/buyuk_shaxslar/al_hakim_at_termiziy_hayoti_va_ijodi/23-1-0-172 B.1.

7. <https://shosh.uz/uz/mutafakkirlar-hakim-termiziy-820-932-2/> B.2.

8. Jumayeva Nilufar. "Sharq allomalarining ilmiy merosi". O'quv qo'llanma. Buxoro.: -"Durdona" nashriyoti, 2022-B.57.

